

А.Е. Левицький,
доктор філологічних наук, професор
(Київський національний лінгвістичний університет)

РОЛЬ КАТЕГОРІАЛЬНОЇ СЕМАНТИКИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ФУНКЦІОНУВАННЯ НОМІНАТИВНИХ ОДИНИЦЬ СУЧАСНОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Стаття присвячена встановленню ролі категоріальної семантики у процесі функціонування номінативних одиниць сучасної англійської мови з позицій когнітивної лінгвістики.

Проблема зміни статусу мовних одиниць відноситься до найбільш актуальних у сучасній лінгвістиці [1; 2; 3; 4]. Метою цього дослідження є встановлення ролі категоріальної семантики номінативної одиниці в процесі її функціонування.

Функціональні відмінності проявляються у номінативних одиницях не тільки те, як у інших знакових утвореннях. Їм властиві відмінності й у категоріально-семантичному аспекті. Тут проявляється різноманітність, що виникає унаслідок певного відношення знаків до того, що вони позначають, до об'єктів дійсності та понять про них. Тому, номінативні одиниці мають різний функціонально-семантичний потенціал і відображають різноманітні категоріальні сутності. Вони передають поняття, які таким чином можуть бути класифіковані як ті, що відрізняються за своїми когнітивними й онемасіологічними показниками. Категоріальна класифікація номінативних одиниць відображає на більш високому рівні абстракції основні мисленнєві категорії людської свідомості: ПРЕДМЕТ, ПОДІЯ, СТАН, ДІЯ, МІСЦЕ, ЗАСІБ, ПРИНАЛЕЖНІСТЬ, КІЛЬКІСТЬ [5:54; 6:29]. На більш високому рівні абстракції одиниці номінації поділяються на субстантиви, вербалії, модифікатори, кваліфікатори, конектори [3:194]. Такий підхід дає більш повну та системну картину функціональних особливостей номінативних одиниць сучасної англійської мови.

До номінативних одиниць, які реалізують поняття (ідеї, концепти), ми відносимо лексичні одиниці (у тому числі, аналітичні), фразеологічні одиниці, підрядні частини складнопідрядних речень, окремі морфеми та фонемні, які під час свого реального функціонування набувають здібності відображати ті чи інші поняття (ідеї, концепти), що формуються на когнітивному (тезаурусному) рівні структури мовної особистості. Граматико-парадигматичні, семантико-синтаксичні та асоціативні відношення, в які між собою вступають компоненти "вербальної мережі", є відображенням ієрархічно-координативних відношень у тезаурусі носія мови.

Запропонований аналіз передбачає розгляд одиниць номінації в їх розвитку. Крім цього, підкреслимо й динаміку людського мислення, яка знаходить швидке та максимально адекватне відображення у функціональних характеристиках мовних одиниць. Таким чином, людське мислення, як і реальний світ, з одного боку, а також мова, з іншого боку, як взаємопов'язані сутності не стоять на місці, а знаходяться у постійному русі, видозмінюючись як формально, так і змістовно. Разом з цим, ми стверджуємо існування основних положень, що характеризують як мислення людини, так і стан реального світу, а також мову на певному зрізі її розвитку. Цей своєрідний парадокс між часовим та позачасовим, динамічним і стабільним, актуальним і потенціальним характерний усьому живому. Оскільки мова є сутністю породження певного соціуму, то й її також.

Якщо ми отримуємо нову інформацію, яка не має для нас ніякого іншого вираження крім мовного, ми конструюємо поняття про неї, поповнюючи свою свідомість, розвиваючи мислення, а, отже, систему одиниць номінації. Неконтактне представлення може бути помилковим, якщо предмет, явище, стан, якість, дія являють собою певний інтерес для індивідуума, пов'язаний з його потребами як особистості, то він так чи інакше вступить з ним в контакт і на практиці перевірить правильність свого судження. Унаслідок цього процесу можуть бути внесені корективи в концептуальну структуру свідомості цього індивіда чи соціуму в цілому.

Знання ж, що зафіксовані у мові, не повністю тотожні системі знань, відображеній в інтелекті людини. Номінативні одиниці тільки через свої значення співвідносяться зі знанням, яке існує на понятійному рівні. Однак ці відповідності не є на 100% дзеркальними, оскільки одна одиниця може відповідати декільком поняттям і навпаки. Таким чином, система понять не являє собою всі знання, якими індивід володіє, а лише є одним із рівнів його організації, де воно представлено у найбільш узагальненому й абстрагованому вигляді. У цілому питання теорії мовного значення і функціонування мови пов'язані із вивченням особливостей представлення знань у мові, а саме, з когнітивною діяльністю людини. Отже, найбільші відмінності та "неудосконалення" мови як когнітивної системи локалізовані в лексиці [7:75].

Категоріальна класифікація дозволяє представити одиниці номінації у формі ментальних просторів. Їх структура детермінована функцією номінативних одиниць – їх репрезентантів - у мовленні. Крім цього, вони являють собою феномени людського пізнання та пов'язані з питаннями обробки знань і формалізації міркувань. Ментальні простори використовуються для об'єднання тієї чи іншої різновидності інформації. Простори породжують і акумулюють інформацію у процесі обробки висловлювань [8:xxxv, xxxvii]. Ментальні простори відносно замкнені, володіють відносно невеликою зовнішньою структурою та співвідносяться між собою за допомогою конекторів [8:xxiv, 18-22].

Зв'язок ментальних просторів можливий і на основі певних аналогій типу "*a chimpanzee is a tennis ball*", коли у когнітивному файлі носіїв мови взаємодіють неідентичні простори. Так же формуються аналогії на основі чогось спільного для них, частіше всього певних якостей, рис [9:83-84]. У результаті близькості концептуальних структур (полів) полегшується процес метафоризації [10]. Ментальні же моделі, співвідносячи слова з реа-

льним світом, створюють ментальні світи. Їх конфігурація складає модель світу, висловлювання, тексту або ж дискурсу.

Ментальний простір реконструюється для упорядкування й оцінки того, що сприймається. При цьому відбувається накладання тих чи інших ментальних просторів на основі певної спільності: Доріан Грей займає місце в ментальному просторі портрета та в ментальному просторі людини [10]. Отже, йдеться про своєрідну переорієнтацію, коли номінативні одиниці, які традиційно позначають певні сутності, починають позначати нові предмети й явища. Метафора у такому розумінні виступає частиною загального процесу функціональної переорієнтації. Загалом, ментальні простори мають тенденцію до розширення за рахунок метафоричного переносу, в основі якого знаходиться єдиний образ – архетип, побудований за гештальтним (цілісним) принципом. До таких утворень відносяться образ-схеми [11:126] та семантичні примітиви: субстантиви, атрибути, детермінативи, квантори, інтенсифікатори, ментальні предикати, логічні концепти, дії та події, існування та володіння, життя, мова, час, простір, схожість, таксономія [12:281]. Їх угруповання (наприклад, образ-схеми просторові, типу контейнера, сили, єдності/чисельності, існування, ідентичності [13:15]), на наш погляд, співпадають з межами основних ментальних просторів.

В основі виділення таких ментальних просторів лежить бажання людини до категоризації предметів, явищ реальної дійсності. Ще Аристотель намагався виділити головні побутові категорії. Когнітивна класифікація реальних сутностей знаходить відображення в їх номінації, комунікативному призначенні та спрямована на виділення природних категорій. Класифікація, наприклад, температури чи кольору може бути названа ментальним процесом. У центрі когнітивної лінгвістики знаходяться психологічні та концептуальні погляди на значення слів. Такий ментальний процес класифікації називається категоризацією, а його продукти – когнітивні категорії (концепти), наприклад, категорії кольору ЧЕРВОНИЙ, ЖОВТИЙ, ЗЕЛЕНИЙ і т. д. [14:2]. Більшість подібних категорій контекстно залежні та пов'язані з конкретною ситуацією (оскільки вони позначають сутності, що взаємодіють у реальному світі), контекстом (як когнітивною репрезентацією взаємодії між концептами), когнітивною моделлю (як сумою перевірених і складованих контекстів конкретного поля певним індивідуумом), культурною моделлю (як поглядом з точки зору когнітивних моделей на виділення факту, який вони поділяють як члени суспільства та соціальної групи). Причому, наївні культурні моделі в основному визначають функціональні особливості поведінки людей у суспільстві [14:54-55].

Повсякденна свідомість, маючи свої типові особливості, сприймає ті форми матерії, які залишались значний час стабільними у відносно незмінному вигляді [15:86]. Уявлення про предмет пов'язане з відповідним концептом як щось виділене з простору, окреме та цілісне, але протипоставлене іншим схожим об'єктам за своїми суттєвими властивостями. Згадаємо також наявність двох стратегій розпізнавання образу та його особливостей – по цілісності, гештальту або ж по виділенню тих чи інших даних [15:86]. Частина ж цілого, таким чином, починає існувати окремо, сама по собі, незалежно від решти по моделі "предмет – його частина – атрибут предмета – типова для предмета ознака". Когнітивно-комунікативний опис передбачає "побудову концептуального образу або концептуального уявлення відповідних мовних сутностей, яке на відміну від власно семантичного (лінгвістично пов'язаного) уявлення не накладає вимог обов'язкової приналежності до семантичної системи мови" [16:6-7].

Система знань, тобто когнітивна система свідомості, не може ототожнюватися ні з вмінням, здібністю розмовляти та розуміти, ні з певною системою навичок і звичок [17:139]. Оскільки ж важко заперечувати те, що мова не тільки складається з мовних одиниць, але також складає поле діяльності думки, емоції, інтуїції та уяви, то конструкт когнітивної структури в людській свідомості об'єднує мовну аналітичну компетенцію (awareness) й експериментальні фактори [18:13-14]. "Людина, яка користується словником, уже володіє мовною компетенцією, вбудованою /.../ у свідомість/мозок" [17:151]. Хоча слова різних мов можуть не співпадати у всіх деталях, концептуальна структура, в якій вони знаходять своє місце, є загальнолюдською рисою. Ступінь можливої модифікації цієї структури під впливом досвіду та розрізнених культурних концептів – предмет дискусійний, але безперечно те, що оволодіння словником спрямовується багатою й інваріантною концептуальною системою, яка передає будь-якому досвіду [17:155; 18:33; 19:6-13]. Людина засвоює "ярлики" для концептів у ході свого розвитку, які вже складають частину її концептуального апарату.

Як частина загального мовно-мовленнєвого механізму організація словесної пам'яті в психофізіологічному плані є складним ієрархічно організованою системою специфічних функціональних структур, яка формується як результат індивідуального мовленнєвого досвіду. Специфічні функціональні структури відповідають окремим словам і складають універсальну основу їх запам'ятовування. Об'єднання функціональних структур у "вербальну мережу" визначається фонетичними та смисловими відношеннями між елементами мови та протікає відповідно до існуючої у мові системі логіко-граматичної категоризації. Формування специфічних функціональних структур відбувається на основі звукового диференціювання і синтезу безпосередніх вражень від об'єктів дійсності унаслідок диференціювання найбільш суттєвих їх характеристик (тобто відповідає формуванню предметно-понятійного компонента номінативної одиниці).

Когнітивний підхід у процесі номінації не має відношення до "елементів ситуації", однак конструювання ситуації залежать від мовця [20:104]. Як наслідок цього, природа номінації суб'єктивна і когнітивно зумовлена. Виробництво значення може розглядатися у двох площинах: 1) значення аналізується точки зору мотивованості/немотивованості; 2) значення є одним із засобів забезпечення акта комунікації [21:33]. На наш погляд, когнітивна основа присутня в обох площинах, оскільки процес номінації тісно пов'язаний з концептуалізацією та конфігурацією основних концептуальних структур. "Значення дорівнює концептуалізації" [22:3], тобто семантиці та психології.

Оскільки когнітивні структури у нашій свідомості пов'язуються з нашими перцептивними механізмами прямо або опосередковано, вони, частково перцептивно зумовлені [23:288]. Значення ж мовних одиниць не знаходяться у свідомості тільки одного, конкретного індивідуума. Вони виводяться із концептуальних схем, що знаходяться та працюють усередині свідомості всіх носіїв цієї мови разом з семантичною особливістю тієї структури, в якій вона використовується. У цьому зв'язку відзначимо роль семантики (значення мовних одиниць), особливостей їх номінативної структури, а, отже, когнітивних структур, які вони представляють, із бажанням комунікантів найбільш повно відобразити в своїй свідомості існуючий світ і максимально адекватно його відобразити у процесі спілкування.

Розглядаючи ментальну характеристику слова у працях В. В. Виноградова з сучасних позицій, слідом за В.В. Колесовим [24:130-131], відзначимо, що семантика мовного знака важливіше його зовнішньої форми, яка в принципі може стати змістом як внутрішня форма слова. Функціональні зміни змісту проявляються і в слові, і у висловленні. На відміну від висловлення, слово у всіх його функціональних зв'язках містить ментальний концепт, на феноменологічному рівні експлікується як "образ", "поняття", або "символ". Існує певна ієрархія всіх мовних засобів у вираженні зв'язків між знаком-словом, ідеєю-поняттям і річчю-предметом, яка зумовлює цінність кожної лексеми в системі слова, ідеї та речі - аналогічних і взаємодіючих явищ.

Одиниці номінації, виконуючи репрезентативну функцію, означають як одиничні предмети, явища і т.д., так і дають ім'я цілому класу цих сутностей, оскільки позначають узагальнені поняття у різноманітному світі реальної дійсності. Про онтологічну природу лексичних значень свідчить те, що зміст слова носить кумулятивний характер, і є їх позначувальною основою. "Багатоаспектність та багатоступінчатість лексичного значення слова (нейтральне/стилістичне, пряме/переносне, вільне/фразеологічно пов'язані значення і т. п.) є результатом "відкладення у змісті слів продуктів сприйняття оточуючого людину середовища" [25:61]. Про об'єктивну природу лексичних значень свідчить відображення як об'єктивного світу, так і всіх кваліфікативно-оцінних сфер діяльності людини. Всі сфери діяльності людини покриваються відповідними одиницями номінації (відповідними найменуваннями) без лакун. Якщо в результаті номінативного акта з'являється не слово, а аналітична лексична одиниця або фразеологізм, те і це доводить відсутність лакун у представленні концептуальної структури всебічної людської діяльності.

Словесний (повнозначний) знак завжди відноситься не до одного якогось окремого предмету, явищу, а до цілого класу чи до групи йому подібних предметів. Повнозначні словесні знаки знаходяться на перетині трьох базових аспектів мовної діяльності – номінативної, пізнавальної (когнітивної) і комунікативної. Людська мова, яка має забезпечити пізнавальну та комунікативну діяльність, є семіотичною системою з подвійною структурацією її одиниць, тобто їх дворазовим позначенням. Особливе місце мови, як створеної та використовуваної суспільством, пов'язано також і з позначенням мовних одиниць.

У системі мови номінативний елемент її структури слугує засобом закріплення та зберігання суспільно-пізнавального досвіду, а історично зумовлена спадкоємність мови творить значний потенціал її семантичного варіювання. Причому, аналітичні лексичні одиниці, фразеологізми, інші номінативні комплекси не виникають у ході висловлювання кожний раз заново, а лише відтворюються, оскільки зумовлені зв'язками всередині системи мови, зокрема, моделями лексичної сполучуваності, системним семантичним (обов'язковим) контекстом, хоча всередині цього процесу діахронічно знаходиться мовлення (певною мірою суб'єктивне) лінійне сполучення певних мовних знаків. Лише пізніше відбувається їх "зрощення".

Питання про синтактику слова як основної номінативної одиниці в аспекті, що нас цікавить, зводиться до однієї із магістральних у семантиці проблем - співвідношенню між лексичним значенням слова і його сполучуваністю, оскільки будь-яка мовна одиниця номінації у процесі породження висловлювання не поводить себе ізольовано. Її предметно-понятійний зміст вимагає для своєї реалізації певної сполучуваності (узуальної - для нормативного втілення і оказіональної - для переосмислення). Стилістична забарвленість/незабарвленість вимагає підбору інших необхідних мовних засобів. Крім того, граматична валентність мовної одиниці зумовлює побудову всієї конструкції. Навіть найпростіша ситуація уточнює значення, одиниці, що в ній використовується (визначає, конкретизує, розширює, звужує, породжує оказіональні значення або актуалізує аспекти семантики, які раніше не виявлялися). Крім того, в мовленні в результаті сполучення та взаємодії різних мовних категорій, значень мовних одиниць, того смислу, який вони несуть, можуть утворюватися нові одиниці, значення, комбінувати цілі поняття, різні ментальні простори: *They flew like paper birds, his labours of love, on to the floor, the table, into the little grate, on to Cruddle's lap (J. Symons); "Kind of take your goddamned miff off my shirt," the big man said (R. Chandler); "Doesn't it sting a helluva lot?" (J. Salinger); It was still the same quite-a-few-people abroad, walking and enjoying the sun (J. Jones).*

Таке формальне і семантичне об'єднання, свого роду концептуальна інтеграція, проявляється у виникненні компонентів, що займають проміжну зону між словом і словосполученням (стійкими словосполученнями з непереоосмисленими компонентами; стійкими словосполученнями з частково переосмисленими компонентами; стійкими словосполученнями, що відносяться до римованого сленгу; комплексними іменами власними назвами, що вживаються переносно; фразеологічними одиницями, які є семантично ізольованими утвореннями; зв'язними словосполученнями; словостягненнями і лексемами, що виникли у результаті дії словотворчих моделей, для яких необхідним є матеріал окремих самостійних лексем - юкстапозиції, редуплікації, телескопії, аббревіації; а також аналітичними лексичними одиницями, складними прагматичними ідіомами).

Якщо потенціальні можливості номінативних одиниць закладені в їх синтагматичних даних у системі мови, то їх реальна актуалізація залежить від індивідуально-особистісних особливостей суб'єкта, що продукує висло-

вления. Під актуалізацією, у цьому випадку, розуміється вибір конкретних мовних засобів та їх аранжування як в плані позиції у висловленні, так і в плані взаємодії з іншими аналогічними одиницями.

Фундаментальні категорії категориальной семантики утворюють необхідну основу комунікації, в них знаходиться прояв єдності загальнолюдських законів мислення, відображення в свідомості людських відносин об'єктивної дійсності. Ці категорії є джерелом, звідки мовець черпає готові, відпрацьовані мовою значення, співвіднесені з певними формальними засобами й їх комбінаціями.

Перспективним у майбутньому є вивчення взаємодії окремих ментальних просторів у процесі породження та сприйняття розмовного мовлення.

1. Зернов Б. Е. Взаимодействие частей речи в английском языке (статико-динамический аспект). — Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. — 126 с.
2. Кубрякова Е. С. Язык и знание. — М.: "Языки славянской культуры", 2004. — 560 с.
3. Левицкий А. Э. Функциональные подходы к классификации единиц современного английского языка. — К.: "АСА", 1998. — 362 с.
4. Левицкий А. Э. Функциональная переориентация номинативных единиц современного английского языка. — Житомир: Редакционно-издательский отдел ЖГПУ, 2001. — 168 с.
5. Jackendoff R. S. Semantics and Cognition. — Cambridge (Mass.): MIT Press, 1990. — 283 p.
6. Jackendoff R. S. Semantic Structures. — Cambridge (Mass.): MIT Press, 1990. — 315 p.
7. Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения. — М.: ИЯ РАН, ТГУ, 1997. — 331 с.
8. Fauconnier G. Mental Spaces: Aspects of meaning construction in natural language. — Cambridge: Cambridge University Press, 1994. — 190 p.
9. Blachowicz J. Analog Representation Beyond Mental Imagery // The Journal of Philosophy. — 1997. — Vol. XCIV. - # 2. — P. 55 — 84.
10. Кубрякова Е. С., Александрова О. В. Виды пространств текста и дискурса // Категоризация мира, пространства и время: Матер. научн. конф. — М.: Диалог-МГУ, 1997. — С. 15 — 26.
11. Johnson M. The Body in the Mind. — Chicago, L.: The Univ. of Chicago Press, 1987. — 233 p.
12. Goddard C. On and on: Verbal explications for a polysemantic network // Cognitive Linguistics. — 2002. - Vol 13, # 3. — P. 277 — 294.
13. Cluasner T., Croft W. Domains and Image Schemas // Cognitive Linguistics. — 1999. — Vol. 10, #1. — P. 1 — 31.
14. Ungerer F., Schmid H. - J. An Introduction to Cognitive Linguistics. — L.: Longman, 1996. — 306 p.
15. Кубрякова Е. С. Глаголы действия через их когнитивные характеристика // Логический анализ языка. Модели действия. — М.: Наука, 1992. — С. 84 — 90.
16. Баранов А. Н., Добровольский Д. О. Постулаты когнитивной семантики // Изв. РАН. Серия лит-ры и языка. — 1997. — №1. — С. 11 — 21.
17. Хомский Н. Язык и проблемы знания: Пер. с англ.// Вестник Московск. ун-та. Серия 9. Филология. — 1995. — № 4. — С. 131 — 157.
18. Skrzypczak W. Cognitive Linguistics & Paradigmatic Change // Acta Universitatis Nicolai Copernici. English Studies VI. — 1995. — Vol. 301. — P. 13 — 35.
19. Wierzbicka A. Semantics, Culture and Cognition. Universal Human Concepts in Culture — Specific Configurations. — Oxford: Oxford University Press, 1992. — 487 p.
20. Zaitseva V. The Metaphoric Nature of Coding: Toward a theory of utterance // Journal of Pragmatics. — 1994. — Vol. 22. - # 1. — P. 103 — 126.
21. Ruthrof H. Meaning: An intersemiotic perspective // Semiotica. — 1995. — Vol. 104. - # 1 / 2. — P. 23 — 43.
22. Langacker R. W. Introduction to Cognitive Grammar // Cognitive science. — 1986. — Vol. 10. - # 1. — P. 1 — 40.
23. Gärdenfors P. The Emergence of Meaning // Linguistics & Philosophy. — 1993. — Vol. 16. - # 3. — P. 285 — 309.
24. Колесов В. В. Ментальная характеристика слова в лексикографических трудах В. В. Виноградова // Вестник Моск. ун-та. — Серия 9. Филология. — 1995. — №3. — С. 130 — 139.
25. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания: Пер. с англ.// Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. XXIII. — М.: Прогресс, 1988. — С. 52 — 92.
26. Taylor J. R. Linguistic categorization: Prototypes in linguistic theory. — Oxford: Clarendon Press, 1995. — 127 p.

Матеріал надійшов до редакції 1.04.2004 р.

Левицкий А.Э. Роль категориальной семантики в обеспечении функционирования номинативных единиц современного английского языка.

Статья посвящена установлению роли категориальной семантики в процессе функционирования номинативных единиц современного английского языка с позиций когнитивной лингвистики.

Levitsky A.E. Categorial Semantics in Providing Meaningful Language Units Functioning in Present-day English.

The article focuses upon the part categorial semantics plays in the functioning of meaningful language units in present-day English. The study grounds on the principles of cognitive linguistics.